AN ANALYTICAL STUDY OF ECONOMIC FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF VIDARBHACHAYA

विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करणाऱ्या आर्थिक घटकांचा विश्लेशणात्मक अभ्यास

Bhavana Gajanan Sadar [1], Dr. Parag Joshi [2]

[1] Researcher, Dhanwate National College, Nagpur Guide, India
[2] Dhanwate National College, Nagpur, India

ABSTRACT

English: Vidarbha, located in the eastern part of Maharashtra, presents a surprisingly confusing story. This region, blessed with fertile land and abundant natural resources, stands in stark contrast to the state's thriving economic scenario. For this reason, the present research explores the complexities that have led Vidarbha to a state of persistent economic backwardness. The agricultural sector, which is the lifeblood of the region, is plagued by insecurity. Over-reliance on rain-fed agriculture, especially cotton cultivation, leaves farmers exposed to the vagaries of nature. Irregular rainfall, volatile market prices, create a vicious cycle of debt and despair, with heartbreaking consequences – a grim reality illustrated by the tragic rise in farmer suicides.
Beyond the agricultural sector, Vidarbha's economic stagnation is due to multiple factors. Inadequate infrastructure, including limited irrigation facilities and poor roads, hamper economic growth and limit market access. The region also lags behind western Maharashtra in industrial development. The lack of small and medium enterprises (SMEs), an important source of employment, further diminishes economic opportunities for the population. Moreover, allegations of nepotism by the state government raise concerns about inadequate investment and development policies designed to meet the specific needs of Vidarbha. This perception underscores the sense of neglect that perpetuates Vidarbha's economic disadvantage. This research study provides an analytical study of the economic factors influencing Vidarbha's development..

Hindi: महाराष्ट्राच्या पूर्वेकडील भागात असलेला विदर्भ हा एक आष्चर्यकारकरीत्या गोंधळात टाकणारी कथा सादर करतो. सुपीक जमीन आणि मुबलक नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध असलेला हा प्रदेश राज्याच्या भरभराटीच्या आर्थिक परिदृश्याच्या अगदी विरुद्ध आहे. याच कारणाने प्रस्तुत संषोधनकार्य विदर्भाला सतत आर्थिक मागासलेपणाच्या स्थितीत नेणाऱ्या गुंतागुंतींचा शोध घेतो. या प्रदेशाचे जीवनमान असलेले कृषी क्षेत्र, असुरक्षिततेने ग्रस्त आहे. पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीवर, विशेषतः कापसाच्या लागवडीवर, अत्याधिक अवलंबून राहणे, शेतकऱ्यांना निसर्गाच्या लहरींना सामोरे जाणे. अनियमित पाऊस, अस्थिर बाजारभाव, कर्ज आणि निराशेचे एक दुष्टचक्र निर्माण करतात, ज्याचे हृदयद्रावक परिणाम होतात - शेतकरी आत्महत्यांमध्ये झालेल्या दु:खद वाढीमुळे हे भयानक वास्तव दिसून येते.
कृषी क्षेत्रापलीकडे, विदर्भाच्या आर्थिक स्थिरतेला अनेक घटक कारणीभूत आहेत. मर्यादित सिंचन सुविधा आणि खराब रस्ते यासह अपुरी पायाभूत सुविधा आर्थिक विकासाला अडथळा आणतात आणि बाजारपेठेतील प्रवेश मर्यादित करतात. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत हा प्रदेश औद्योगिक विकासातही मागे आहे. रोजगाराचा एक महत्त्वाचा स्रोत असलेल्या लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या (एसएमई) कमतरतेमुळे लोकसंख्येसाठी आर्थिक संधी आणखी कमी होत आहेत. शिवाय, राज्य सरकारकडून सावत्र वागणुकीचा आरोप विदर्भाच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी तयार केलेल्या अपुरी गुंतवणूक आणि विकास धोरणांबद्दल चिंता निर्माण करतो. ही धारणा दुर्लक्षाची भावना अधोरेखित करते जी विदर्भाच्या आर्थिक गैरसोयीला कायम ठेवते. प्रस्तुत संषोधनकार्यात विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करणाऱ्या आर्थिक घटकाचां विष्लेशणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे।

DOI
10.29121/shodhkosh.v5.i7.2024.1563

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

1. प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या पूर्वेकडील भागात असलेला विदर्भ हा एक आष्चर्यकारकरीत्या गोंधळात टाकणारी कथा सादर करतो. सुपीक जमीन आणि मुबलक नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध असलेला हा प्रदेश राज्याच्या भरभराटीच्या आर्थिक परिदृश्याच्या अगदी विरुद्ध आहे. याच कारणाने प्रस्तुत संशोधनकार्य विदर्भाला सतत आर्थिक मागासलेपणाच्या स्थितीत नेणाऱ्या गुंतागुंतींचा शोध घेतो. या प्रदेशाचे जीवनमान असलेले कृषी क्षेत्र, असुरक्षिततेने ग्रस्त आहे. पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीवर, विशेषतः कापसाच्या लागवडीवर, अत्याधिक अवलंबून राहणे, शेतकऱ्यांना निसर्गाच्या लहरींना सामोरे जाणे. अनियमित पाऊस, अस्थिर बाजारभाव, कर्ज आणि निराशेचे एक दुष्टचक्र निर्माण करतात, ज्याचे हृदयद्रावक परिणाम होतात - शेतकरी आत्महत्यांमध्ये झालेल्या दुःखद वाढीमुळे हे भयानक वास्तव दिसून येते.

कृषी क्षेत्रापलीकडे, विदर्भाच्या आर्थिक स्थिरतेला अनेक घटक कारणीभूत आहेत. मर्यादित सिंचन सुविधा आणि खराब रस्ते यासह अपुरी पायाभूत सुविधा आर्थिक विकासाला अडथळा आणतात आणि बाजारपेठेतील प्रवेश मर्यादित करतात. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत हा प्रदेश औद्योगिक विकासातही मागे आहे. रोजगाराचा एक महत्त्वाचा स्रोत असलेल्या लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या (एसएमई) कमतरतेमुळे लोकसंख्येसाठी आर्थिक संधी आणखी कमी होत आहेत. शिवाय, राज्य सरकारकडून सावत्र वागणुकीचा आरोप विदर्भाच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी तयार केलेल्या अपुरी गुंतवणूक आणि विकास धोरणांबद्दल चिंता निर्माण करतो. ही धारणा दुर्लक्षाची भावना अधोरेखित करते जी विदर्भाच्या आर्थिक गैरसोयीला कायम ठेवते. प्रस्तुत संषोधनकार्यात विदर्भाच्या विकासाला प्रभावित करणाऱ्या आर्थिक घटकाचां विष्लेशणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

2. संशोधन पद्धती

संषोधन कार्यात निर्दोश माहिती मिळण्यासाठी व संषोधनाची उद्देषपुर्ती होण्यासाठी प्रमाणिकृत संषोधन पद्धतीचा वापर केला गेला. संषोधनाची उद्दिश्टे अभ्यासुन त्यानुसार संषोधन करण्याकरिता सर्वेक्षण व विष्लेशण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत संषोधनकार्यात महाराश्ट्रातील विदर्भाचा अध्ययनक्षेत्र म्हणुन निवड करण्यात आली आहे. प्रस्तूत अध्ययनात विदर्भातील बुलडाणा, वाषीम, अकोला, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यांचा अध्ययन विष्व म्हणून विचार करण्यात आला. प्रस्तुत संषोधनामध्ये विदर्भातील सर्व नागरिकांचा जनसंख्या म्हणुन विचार करण्यात आला. प्रस्तुत संषोधनकार्यात संभाव्यता पद्धतीतील साधा यादृच्छिक नमुना निवडण्यात आला आहे. प्रस्तुत अध्ययनात विदर्भातील 11 जिल्ह्यामधून प्रत्येकी 500 प्रमाणे एकूण 5500 नागरिकांची निवड करण्यात आली.

प्रस्तुत संषोधनात तथ्यांचे योग्य संकलन व विष्लेशण यासाठी आवष्यक अटीची पूर्तता करून वर्णनात्मक संषोधन आराखडयाची निवड करण्यात आली आहे. प्रस्तुत अध्ययनात माहिती संकलित करण्याकरिता प्रमाणीकृत पद्धतीचा व प्रष्नावलीचा उपयोग करण्यात आला. अध्ययनाच्या उद्दिश्टांना अनुसरून व वापर करून प्रष्नावली तयार करण्यात आली. तथ्य संकलनासाठी विदर्भाच्या सर्व जिल्हयातील नागरिकांकडून सर्वेक्षण माध्यमाने माहिती प्राप्त केल्या गेली. प्रस्तुत संषोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या माहितीचे संकलन करुन आलेख, विवेचन व पृथःकरण व सांख्यकिय विष्लेशण करण्यात आले. प्राप्त माहितीवरुन वारंवारीता व बहुलक काढण्यात आले. त्याचप्रमाणे माहितीच्या विष्लेशणाकरीता काई वर्ग मूल्य चाचणीचा वापर करण्यात आला व संभाव्यता पातळी 0.05 निर्धारीत करण्यात आली.

3. तथ्याचे सांख्यिकीय विष्लेशण

3.1. रोजगार संधी उपलब्धता/बेरोजगारी

सारणी क्र 1 विदर्भातील रोजगार संधी उपलब्धता/बेरोजगारी या समस्येची तीव्रता

समस्येची तीव्रता	संख्या	टक्केवारी
अत्याधिक	2960	53-8
साधारण	1914	34-8
कमी	457	8-3
समस्या नाही	169	3-1
एकूण	5500	100-0

काई-वर्गमूल्यः 3709.023य स्वातंत्र्यांषः 3य तालिका मूल्यः 7.82य चमूल्यः ढ0.05

वरील सारणी क्र. 1 मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे क्षेत्रातील रोजगार संधी नागरिकां/बेरोजगारी या समस्येची तीव्रता याबाबत मत दर्षविण्यात आले आहे. 53.8 टक्के नागरिकांप्रमाणे रोजगार संधी उपलब्धता/बेरोजगारीची समस्या अत्याधिक असून अनुक्रमे 34.8 टक्के व 8.3 टक्के नागरिकांप्रमाणे ही समस्या साधारण व कमी प्रमाणात असल्याचे आढळले. तसेच 3.1 टक्के नागरिकांच्या मते विदर्भात रोजगार संधी व नागरिकांप्रमाणे बेराजगारीची समस्या नसल्याचे आढळले.

3.2. स्वयंरोजगाराकरीता भांडवल कमतरता

सारणी क्र 2 विदर्भातील स्वयंरोजगाराकरीता भांडवल कमतरता या समस्येची तीव्रता

समस्येची तीव्रता	संख्या	टक्केवारी
अत्याधिक	1864	33-9
साधारण	2783	50-6
कमी	572	10-4
समस्या नाही	281	5-1
एकूण	5500	100-0

काई-वर्गमूल्यः 2955.076य स्वातंत्र्यांषः 3य तालिका मूल्यः 7.82य चमूल्यः ढ0.05

वरील सारणी क्र. 2 मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे क्षेत्रातील स्वयंरोजगाराकरीता भांडवल कमतरता या समस्येची तीव्रता याबाबत मत दर्षविण्यात आले आहे. 33.9 टक्के नागरिकांप्रमाणे स्वयंरोजगाराकरीता भांडवल कमतरतेची समस्या अत्याधिक असून अनुक्रमे 50.6 टक्के व 10.4 टक्के नागरिकांप्रमाणे ही समस्या साधारण व कमी प्रमाणात असल्याचे आढळले. तसेच 5.1 टक्के नागरिकांच्या मते विदर्भात स्वयंरोजगाराकरीता भांडवल कमतरतेची समस्या नसल्याचे आढळले.

3.3. संसाधनांची कमतरता

सारणी क्र 3 संसाधनाची कमतरता या समस्येची तीव्रता

समस्येची तीव्रता	संख्या	टक्केवारी
अत्याधिक	3219	58-5
साधारण	1653	30-1
कमी	486	8-8
समस्या नाही	142	2-6
एकूण	5500	100-0

काई-वर्गमूल्यः 4209.622य स्वातंत्र्यांषः 3य तालिका मूल्यः 7.82य चमूल्यः ढ0.05

वरील सारणी क्र. 3 मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे क्षेत्रातील संसाधनाची कमतरता या समस्येची तीव्रता याबाबत मत दर्षविण्यात आले आहे. 58.5 टक्के नागरिकांप्रमाणे संसाधनाच्या कमतरतेची समस्या अत्याधिक असून अनुक्रमे 30.1 टक्के व 8.8 टक्के नागरिकांप्रमाणे ही समस्या साधारण व कमी प्रमाणात असल्याचे आढळले. तसेच 2.6 टक्के नागरिकांच्या मते विदर्भात संसाधनाच्या कमतरतेची समस्या नसल्याचे आढळले.

3.4. नागरिकांच्या उत्पन्न व संपत्तीमधील प्रचंड असमानता

सारणी क्र 4 नागरिकांच्या उत्पन्न व सम्पतिमधील प्रचंड असमानता या समस्येची तीव्रता

समस्येची तीव्रता	संख्या	टक्केवारी
अत्याधिक	3814	69-3

साधारण	1551	28-2
कमी	98	1-8
समस्या नाही	37	0-7
एकूण	5500	100-0

काई-वर्गमूल्यः 6836.851य स्वातंत्र्यांषः 3य तालिका मूल्यः 7.82य चमूल्यः ढ0.05

वरील सारणी क्र. 4 मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे क्षेत्रातील नागरिकांच्या उत्पन्न व सम्पतिमधील प्रचंड असमानता या समस्येची तीव्रता याबाबत मत दर्षविण्यात आले आहे. 69.3 टक्के नागरिकांप्रमाणे नागरिकांच्या उत्पन्न व सम्पतिमधील प्रचंड असमानतेची समस्या अत्याधिक असून अनुक्रमे 28.2 टक्के व 1.8 टक्के नागरिकांप्रमाणे ही समस्या साधारण व कमी प्रमाणात असल्याचे आढळले. तसेच 0.7 टक्के नागरिकांच्या मते विदर्भात नागरिकांच्या उत्पन्न व सम्पतिमधील प्रचंड असमानतेची समस्या नसल्याचे आढळले.

3.5. अविकसित पायाभूत सुविधा

सारणी क्र 5 अविकसित पायाभूत सुविधा या समस्येची तीव्रता

समस्येची तीव्रता	संख्या	टक्केवारी
अत्याधिक	4004	72-8
साधारण	946	17-2
कमी	523	9-5
समस्या नाही	27	0-5
एकूण	5500	100-0

काई-वर्गमूल्यः 7009.956य स्वातंत्र्यांषः 3य तालिका मूल्यः 7.82य चमूल्यः ढ0.05

वरील सारणी क्र. 5 मध्ये अध्ययन क्षेत्रातील नागरिकांचे अविकसित पायाभूत सुविधा या समस्येची तीव्रता याबाबत मत दर्षविण्यात आले आहे. 72.8 टक्के नागरिकांप्रमाणे अविकसित पायाभूत सुविधेची समस्या अत्याधिक असून अनुक्रमे 17.2 टक्के व 9.5 टक्के नागरिकांप्रमाणे ही समस्या साधारण व कमी प्रमाणात असल्याचे आढळले. तसेच 0.5 टक्के नागरिकांच्या मते विदर्भात अविकसित पायाभूत सुविधेची समस्या नसल्याचे आढळले.

4. निश्कर्श

4.1. रोजगार संधी उपलब्धता/बेरोजगारी

- प्रस्तुत संषोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्षनास येते की अध्ययन क्षेत्रात रोजगार संधी उपलब्धता/बेरोजगारीची समस्येची तीव्रता अत्याधिक स्वरूपाची आहे.

4.2. स्वयंरोजगाराकरीता भांडवल कमतरता

- प्रस्तुत संषोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्षनास येते की अध्ययन क्षेत्रात स्वयंरोजगाराकरीता भांडवल कमतरतेची समस्येची तीव्रता साधारण स्वरूपाची आहे.

4.3. संसाधनांची कमतरता

- प्रस्तुत संषोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्षनास येते की अध्ययन क्षेत्रात संसाधनाच्या कमतरतेची समस्येची तीव्रता अत्याधिक स्वरूपाची आहे.

4.4. नागरिकांच्या उत्पन्न व संपत्तीमधील प्रचंड असमानता

- प्रस्तुत संषोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्षनास येते की अध्ययन क्षेत्रात नागरिकांच्या उत्पन्न व सम्पतिमधील प्रचंड असमानतेची समस्येची तीव्रता अत्याधिक स्वरूपाची आहे.

4.5. अविकसित पायाभूत सुविधा

- प्रस्तुत संषोधनकार्यात प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्षनास येते की अध्ययन क्षेत्रात अविकसित पायाभूत सुविधेची समस्येची तीव्रता अत्याधिक स्वरूपाची आहे. ।

आधारग्रंथ सूची

धुरी नीलम, संषोधन पध्दती, फडके प्रकाषन, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती 2008, पृ.क्र. 1.

घाटोळे प्रा.रा.ना. समाज षास्त्रीय संषोधन तत्वे आणि पध्दती श्री मंगेष प्रकाषन रामदासपेठ नागपूर 10 चतुर्थ आवृत्ती 1990.

बोधनकर सुधीर/अलोनी विवेक - ‘सामाजिक संषोधनपद्धती’ श्री साईनाथ प्रकाषन, नागपूर 1993.

Government of Maharashtra (2023). Maharashtra Economic Survey 2022- 23. [Department of Finance, Government of Maharashtra]

Pikalmunde, Y and Nimbarte, G. N. (2020). Eradication of Indebtness for Effective Community Development in Vidarbha Region of Maharashtra, IRJMSH, 11(12), pp.142-144.

Plahe J., Wright S., and Marembo M. (2017). Livelihoods crises in Vidarbha, India: food sovereignty through traditional farming systems as a possible solution, South Asia: Journal of South Asian Studies, 40(3), pp.600-618.

Sabharwal V (2019). Regional Imbalance, Agrarian Distress and Statehood Issue in Vidarbha, Political Discourse, pp.36-45.

Sharma D. S. (2019) A study of funding problems of Small and Medium Scale Enterprises in Vidarbha, International Multidisciplinary E- Research Journal, pp.456-458

Sharma D.A (2019) Descriptive Study on Socio-Economic Pattern of Organised and Unorganized Workforce in Vidarbha Region, International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences 9, pp.67-72.

Shastrakar, R. M. (2024). Economical Backwardness of Vidarbha: A Critical Study, A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal NAVJYOT, 8(1), pp. 182-185.

Turkhade, G. (2012). Study on problems of cotton farmers in Vidarbha region of Maharashtra, Agric. Update, 7(1-2), pp. 27-29.